

Får en kyrka se ut hur som helst?

Några drag i svensk kyrkoarkitektur 1955–1975

Olof Wennås, doktorand i religionsvetenskap

Ännu under 1920-och 1930-talen byggdes de allra flesta kyrkor inom Svenska kyrkan så som de då hade byggts i flera hundra år. Vanligast var en långsträckt, mer eller mindre högre rektangulär byggnad. Ingångsport, vapenhus, torn och spira med kors eller kyrktupp låg i väster, utskjutande kor med absid i öster och sakristia på en av långsidorna. Ofta syntes kyrkan väl i omgivningen. Arkitektoniskt sett dominerade i stadskyrkorna nationalromantiska, nyklassicistiska och nygotiska stildrag.

Interiören och inredningen var i stort sett densamma överallt: Väg- och golvfast altare längst fram inom en altarrund, en monumental predikstol högt upp på långhusets ena långvägg, dopfont nära ingången eller vid koret, orgel och kör på en läktare över ingången, fasta bänkkvarter.

Men efter andra världskrigets slut kom nyuppförda kyrkor att se helt annorlunda ut. Liksom i hela västvärlden i övrigt påverkades kyrkoarkitekturen då alltmer av modernismen och senmodernismen (i nordiskt språkbruk funktionalismen och senfunktionalismen), av okonventionella lösningar och av experiment med originella planformer och djärva konstruktioner.

Armerad betong, stål och glas ersatte allt oftare sten och trä. Nya tekniker gjorde det möjligt att bygga mycket höga kyrkorum utan siktskymmande pelare. Hela väggar av glasmosaik, färgat betongglas eller klarglas användes för att skapa stämningsfullt ljus eller för att visuellt förena kyrkorummet med miljön utanför. Utskjutande kor och absid förekom alltmer sällan. Ornamenteringar och dekorerings syntes knappast till. Samtidigt blev kyrkobyggnaderna mindre och anspråkslösare och dominerade inte längre sin miljö.

En kvadratisk centralkyrkoplan med diagonal altargång ersatte allt oftare den rektangulära långkyrkoplanen. Vapenhuset omvandlades till förrum eller kyrktorg för samvaro och information. Kyrkorummet kompletterades

allmänt med församlingssalar och lokaler för en mångsidig verksamhet, i regel anslutna via en vikvägg så att kyrkorummet vid behov kunde utvidgas med dem.

Vidare placerades altaret ett stycke från fondväggen och gavs gärna, men inte alltid, bordets form i stället för sarkofagens. Särskilda kor blev allt ovanligare – funktionen övertogs ofta av ett lågt podium. Där placerades altaret, där ersatte en enklare talarstol den monumentala predikstolen och där ställdes i regel också dopfunten för att dop skulle kunna ske i församlingens mitt. Även orgel och kör flyttades från läktaren till altaronrådets närhet.

Den nya kyrkoarkitekturens huvuddrag hade utvecklats främst av de tyska arkitekterna Otto Bartning och Rudolf Schwarz. De hävdade att en kyrka borde ge uttryck för sin egenart och sitt innersta väsen. Båda aktualiserade några principer som snart blev allmänt vägledande. En kallades ”den heliga vägen” (*via sacra*) och avsåg processionsvägen från ingången fram till altaret. En annan benämndes ”den öppna ringen” och syftade på en gruppering vid nattvardsfirandet där präst och församling stod i en delvis öppen ring runt altaret (*circumstantes*). Då kunde prästen leda mässan vänd *mot* församlingen (*versus populum*).

Teologiska och liturgiska förändringar

Vad berodde nu de här förändringarna på? För att kunna besvara den frågan måste man forskningsmässigt sett arbeta gränsöverskridande med arkitekturhistoria, teologi- och liturghistoria och samhällsvetenskap som huvudämnen.

Ett sådant tvärvetenskapligt studium ger snart vida handen att samtidens allmänna arkitekturtrender och de nya teknikerna betydde mycket, framför allt för exteriörerna. Men mer betydde tveklöst tidens nya teologiska och liturgiska tänkesätt, utvecklade och förmedlade av den liturgiska förnyelserörelsens företrädare. Liturgin är kyrkans byggherre, hävdade de.

Förnyelserörelsen hade utgått från romersk-katolska strävanden i början av 1900-talet. Den hade snart nått även protestantiska kyrkor och där fått större framgång än inom den romersk-katolska. Den hade efterhand blivit en drivkraft för den ekumeniska rörelse som såg en enad världsvid kyrka som visionärt mål.

Oroade av den allmänna sekulariseringen och av gudstjänst- och nattvardsfirandets tillbakagång sökte sig förnyarna tillbaka till de fornkyrkliga

källorna. Där lärde de sig att se alla kristna som ett enda gudsfolk i vars gudstjänster inte bara prästerna utan också lekfolket aktivt borde medverka. De lade också stor vikt vid den personliga gudsupplevelsen och vid församlingslivets gemenskapskaraktär. De försökte därtill fördjupa gudstjänst- och bönelivet, stärka nattvardsfirandet och förverkliga en nytestamentlig församlingssyn som byggde på det allmänna prästadömetts princip.

Allra mest förefaller emellertid de sekulariseringsteologiska tankar ha betytt vilka spred sig över hela västerlandet under 1960-talet. Enligt dem fanns det inte två skilda världar – en helig och en profan – utan en enda värld, och den var Guds. Därför borde bibeltolkningen och den kristna tros läran avmytologiseras, kyrkobyggnaderna avsakraliseras, gudstjänsterna avritualiseras och kyrkans språk och begrepp moderniseras i vardaglig riktning. Tyngdpunkten i förkunnelsen borde inte längre ligga på utomvärldsliga utan på inomvärldsliga företeelser, t.ex. existentiella frågor och sociala rättvisefrågor. Och de betraktade inga uttryckssätt som främmande för liturgin – i den kunde ingå även lek och dans, teater och profan musik.

Ungefär samtidigt uppkom nymystiken och den karismatiska rörelsen. Båda bidrog till att nya gudstjänstinslag skapades såsom meditation, lovsång av s.k. Taizé-modell, fria böner och t.o.m. tungomålstal. Ur gudsfolkstanken växte fram försök att skapa husförsamlingar och huskyrkor för husmässor i vanliga flerbostadshus. Vid samma tid vann den anglo-amerikanska idén om en mång- eller allaktivitetskyrka allt starkare gehör.

Under 1960-talet infördes åtskilligt av de nya tänkesätten i dokument av olika slag. Här skall endast två helt kort beröras.

För den romersk-katolska kyrkans del ansåg sålunda Andra Vatikankonciliet 1963 att predikans och församlingsgemenskapens betydelse borde framhållas mer än tidigare. Den andliga folksången borde främjas, andra instrument än orgel accepteras och icke anstötlig god konst alltjämt omhuldad. Kyrkorummet borde lämpas efter liturgiins fordringar och utformas så att lekfolkets aktiva medverkan i gudstjänster och andakter underlättades.

Kyrkornas Världsråds generalförsamling i Uppsala 1968 – med romersk-katolska kyrkan som observatör – antog en liknande resolution. Medlemskyrkorna råddes där att göra gudstjänsten mer begriplig för alla, uppmuntra lekmännen att i större utsträckning ta aktiv del i den och att

förlägga den till även andra platser och tidpunkter än de vanliga. Nya former av förkunnelse borde införas, såsom dialog, drama och bildkonst. Modern kyrkoarkitektur, konst och musik borde medvetet användas mera så att förståelsen av det kristna budskapet underlättades.

Det är nog inte svårt att förstå att denna teologiska och liturgiska utveckling ledde till förändringar av kyrkobyggnaden och främst kyrkorummets. Det traditionella kyrkorummet passade helt enkelt inte för de nya gudstjänstformerna och den vidgade församlingsverksamheten. Det lämpade sig inte heller så väl för lekfolkets medverkan, och de främjade inte en levande trosgemenskap med evangeliserande verksamhet för sekulariserade människor.

I debatterna om kyrkobyggnadens uppgift och funktion gjorde sig två olika synsätt gällande. Enligt det ena skulle kyrkan ge avskildhet och ro, högtidlig känsla av Gudsnärvaro och helighet; det kunde ske bl.a. genom hög takresning och stämningsskapande ljus. Enligt det andra skulle kyrkan vara en öppen del av stadens pulserande liv, vara ljus och varm, enkel och inbjudande, flexibel och mångsidigt användbar. Den skulle vara en verklig vardagskyrka utan särskilt sakral prägel, närmast ett allaktivitetshus.

Aktörer och aktörsgrupper i förändringsprocessen

Vilka gick då i spetsen för den nya kyrkoarkitekturens införande i Sverige? Var det arkitekterna, prästerna, konstnärerna eller byggnadskommittéerna?

Genomgången visar att ganska många präster, arkitekter, konsthistoriker och andra av saken intresserade redan några år efter freden 1945 företog studieresor till Europa och USA eller läste nyutkommen litteratur om kyrkobyggnandet där. De spred sedan sina erfarenheter och intryck i dagspressen och i tidskrifter som *Arkitektur* och *Vår lösén*.

Andra engagerade sig i olika aktörsgrupper med mer eller mindre fast anknytning till Svenska kyrkan. De flesta av aktörerna hade någon förankring i högkyrkliga kretsar. De betraktades inte sällan som krypto-katoliker men försäkrade att de endast ville främja katolska i meningen *allmänkyrkliga* åsikter och bruk.

Några utåt aktiva motståndarkretsar har inte påträffats. Däremot har många enskilda arkitekter och präster ställt sig avvisande eller tveksamma till någon eller några av de nya liturgiska och arkitektoniska uppfattning-

arna. Bland dem märks särskilt en grupp biskopar och präster som uthålligt slog vakt om Svenska kyrkans evangelisk-lutherska traditioner.

Så till några aktörsgrupper som uppenbarligen hade ett avgörande inflytande på förändringsprocessen. De behandlas i den ungefärliga tidsordning i vilken de framträdde.

Först då kyrkoherden Gunnar Rosendal i Osby och några av hans meningsfränder. Rosendal gav redan 1935 ut sitt liturgiska program *Kyrklig förnyelse*. Det var starkt färgat av inslag som betraktades som romersk-katolska, t.ex. bikt, korstecken, processioner och rökelse. Tio år senare publicerade han skriften *Kapellbygge och restauration*. Där betonade han att kyrkan var Guds heliga hus och att man därför inte kunde t.ex. dricka kaffe i kyrkorummet - det fick man göra i församlingssalen. Han ansåg att arkitekten själv måste vara troende för att kunna bygga en god kyrka. Altaret borde vara fristående och av sten, eller av hårt träslag om det gavs en stenskiva med fem kors inristade. Predikstolen borde utgöra en enkel pulpet - de bombastiska barockpredikstolarna kunde förpassas till ett museum, tyckte han. Dopfunten borde placeras vid ingången eller i ett särskilt baptisterium. I koret borde finnas ett sakramentshus (för invigt bröd och vin), en piscina (för sköljvatten från kalken och dopfunten), ett kredensbord (avlastningsbord för nattvardskärlen), stolar för de dagliga bönerna och i absiden en biskopsstol.

I antologin *Kyrkans liturgi* tog arton förnyelsevänner till orda, bland dem kyrkoherden Kjell Barnekow. Han betecknade kyrkan som ”det vigda, sakrala rummet avskilt från världens oro och larm” och såg mässan som ”ett sakralt mysterium”. Inte bara kyrkorummet var heligt för honom utan också kyrkogården, klockorna, altarrunden och nattvardens bröd och vin.

Synpunkterna delades i stort av prostén Axel Rappe, för övrigt den ende i antologin som direkt uttalade förståelse för den moderna arkitekturen. Avgränsningen mellan kor och långhus borde inte vara skarpt markerad, menade han således, eftersom nattvarden borde firas gemensamt av präst och lekmän som ett enda Guds folk. Långhuset borde såsom den kristna familjens samlingsrum vara hemlikt och ombonat och präglas av en varm, intim och inbjudande stämning. De fasta bänkarna borde bytas ut mot lösa stolar i en friare gruppering.

Detta visar att Rappe hade sin önskebild av kyrkobyggnaden klar för sig tio år innan han gav ut sin vitt spridda bok om den nya kyrkoarkitekturen. Den bar titeln *Domus Ecclesiae*, dvs. Församlingens hus.

En andra aktörsgrupp utgjorde Småkyrkorörelsen med *Småkyrkostiftelsen i Göteborg* och *Kyrkfrämjandet i Stockholm* som främsta företrädare, med prästerna Gunnar Rudborg respektive Lars Ridderstedt som dynamiska verksamhetsledare. Småkyrkorörelsens främsta uppgift bestod i att med hjälp av bl.a. insamlingar, syföreningsauktioner och frivillig arbetskraft stödja uppförandet av mindre och enklare kyrkor i storstädernas nya bostadsområden.

Båda dessa organisationer bedrev fram till 1970-talets början en mycket omfattande verksamhet i form av tidskrifts- och bokutgivning, kurser och konferenser, utställningar, arkitektävlingar, rådgivning i byggnadsfrågor mm. Dess företrädare deltog mycket flitigt i kyrkobyggnadsdebatten. Ifråga om småkyrkans egenart utkristalliserade sig två skarpt skilda linjer. Den ena hävdade strängt att småkyrkan i alla avseenden utom beträffande storleken skulle utformas som en traditionell kyrka och att den absolut inte fick användas till profana aktiviteter. Den andra menade att frågan om församlingssalens anknäring till kyrkorummet var bagatellartad och att småkyrkan främst borde underlätta en mångsidig församlingsverksamhet enligt tidens krav.

En tredje aktörsgrupp – kanske den mest inflytelserika – blev Sigtunastiftelsens årliga tredagarskonferenser för arkitekter, konstnärer och präster 1954–1971. De planerades och leddes av direktorn Olov Hartman och samlade i genomsnitt 80-talet deltagare.

Konferenserna behandlade samspelet mellan liturgi, kyrkorum och kyrkokonst i ett brett samtidsperspektiv. Varje konferens byggdes upp kring ett övergripande tema som varierades i föredrag, fördjupades i diskussioner och samtal och konkretiserades i utställningar och rundturer till nya kyrkor och kapell. Praktiskt prövades olika alternativ till inredning av kyrkorum liksom nya liturgier med modernare och folkligare framtoning än de traditionella.

Några få exempel får konkretisera. Hartman varnade sålunda 1956 för att det sakrala rummet kunde bli ”en stolt skapelse av skönandar i stället för av helig ande, imponerande monument i stället för den levande församlingens hem”. Och småkyrkan kunde bli ”ett skönt krypin för den lilla kretsen av fromma, dess intimitet en ny barriär för dem som är an-

norlunda, dess enkelhet en ursäkt för att kyrkan vågar existera”. Egentligen är kyrkan bara ett vindskydd, det glömde många som byggde katedraler, slutade han.

Vid samma konferens poängterade docenten Stig Lindholm att man nu måste ”hävda altarets, nattvardsbordets, rätt och värja kyrkorummet mot att deklasseras till en vanlig predikolokal, där altaret inte är stort mer än en kombination av blomsterbord och bokhylla”. Balansen mellan altare och predikstol blev bättre om man utformade kyrkorummet som en matsal och ett vardagsrum. Matsalen blev då koret med altaret som bord och vardagsrummet blev långhuset. Predikstolen behövde inte vara märkvärdigare än att husfadern kunde tala från den till sitt folk. Bänkarna måste ha knäfall för bön – det var viktigare än att man satt bekvämt, betonade Lindholm.

Konferensen 1966 blev särskilt experimentbetonad. Ett enda föredrag hölls och det rörde de djärva nysatsningarna på liturgins område i den västerländska kristenheten. Hartman höll ett kort anförande om det öppna kyrkorummet som en teater och arkitekten Rolf Bergh förklarade att vår öppna kultur krävde ett kyrkorum där man lade särskild vikt vid gemenskapen. I övrigt kunde deltagarna se en utställning om inredning och utsmyckning av en monteringsbar kyrka, ritad av Bergh, delta i en mäsas med jazzmusik, i en rörelsegudstjänst under vilken Gunnar Rosendal läste Fader vår till ackompanjemang av dansare, i en målargudstjänst där konstnärerna fyllde fondväggen med färger, samt i en bildgudstjänst med form- och färgskiftande diabilder från flera projektorer till elektronisk musik. En ”nyliturgisk” morgonmäsas firades med altaret ställt mitt i församlingen.

Sigtunakonferensernas stora betydelse för vårt lands liturgiska och kyrkoarkitektoniska utveckling är allmänt omvittnad. Via radio och TV, artiklar och reportage i böcker, dagstidningar och tidskrifter spreds erfarenheterna från dem till långt större kretsar än de närmast involverade. Man kan se dem som en idé- och tankesmedja där de nya tänkesätten med stor öppenhet och fantasi omvandlades till konkreta arkitektur- och inredningsförändringar.

Sist bör erinras om att konferenserna inte utgjorde normerande arenor utan enbart diskussionsfora. De medverkade ändå aktivt i förändringsprocessen genom att deltagarna fick en fördjupad förståelse för kyrkorummet, dess uppgift och dess utformning och måhända även en välgrundad övertygelse att följa.

Får en kyrka se ut hur som helst?

Förändring genom diskussion, kanske man kan säga. Den metoden tycks för övrigt ha präglat hela förändringsprocessen 1955–1975. Denna process kan enligt min mening med rätta kallas ett verkligt paradigmskifte.